

Rumeli

RUMELİ İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية | Rumeli Journal of Islamic Studies

ISSN : 2564 - 7903 - Yıl / Year : 2024 - İlkbahar / Spring - Sayı / Issue : 13

TRAKYA
ÜNİVERSİTELER BİRLİĞİ
İLAHİYAT FAKÜLTELERİ

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية / Journal of Islamic Studies

Yıl / Year: 2024 – İlkbahar / Spring – Sayı / Issue: 13

ISSN: 2564-7903

Dergimizin Tarandığı Veritabanı ve İndeksler:

RUMELİ İslâm Araştırmaları Dergisi | Journal of Islamic Studies

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

Kapsam | Scope: Dinî Araştırmalar, İslam Araştırmaları, Balkan Araştırmaları / Religious Studies, Islamic Studies, Balkan Studies

Periyot | Period: Yılda 2 Sayı (30 Nisan & 31 Ekim) / Biannual (30 April & 31 October)

Yayın Dili | Language Publication: Türkçe & İngilizce & Arapça & Arnavutça & Boşnakça / Turkish & English & Arabic & Albanian & Bosnian

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi Uluslararası bilimsel hakemli bir dergidir.
Rumeli Journal of Islamic Studies is a international peer-reviewed academic journal.

Yayıncı / Publisher

Trakya Üniversitesi Matbaası
Edirne Teknik Bilimler MYO Sarayıçı Yerleşkesi Edirne, TÜRKİYE

Amblem ve Kapak Tasarımı | Emblem and Cover Design

Dr. Ömer Kasım Kahya

Grafik Tasarım ve Mizanpaj | Graphic Design and Layout

Arş. Gör. Muhammet Küçükbaltaçođlu

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi, Creative Commons Atıf 4.0 International License (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Rumeli Journal of Islamic Studies is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY NC). Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların tüm içerik sorumluluğu yazarlarına aittir.

All the responsibility for the content of the papers published in Rumeli Journal of Islamic Studies belongs to the authors.

İletişim | Communication

Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Balkan Yerleşkesi 22030 Edirne- TÜRKİYE

Tel: 0 284 235 68 99 Fax: 0 284 235 08 87

rumelislam@trakya.edu.tr

https://dergipark.org.tr/rumeli

https://rumeli.trakya.edu.tr/.

RUMELİ
İslâm Araştırmaları Dergisi
Journal of Islamic Studies
مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

SAHİBİ | OWNER

Trakya Üniversiteler Birliği İlahiyat Fakülteleri Adına

Prof. Dr. Ali Öztürk

Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

EDİTÖR | EDITOR IN CHIEF

Dr. Mustafa Barış

mustafabaris@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

YARDIMCI EDİTÖRLER | CO-EDITORS

Dr. Halil İbrahim Kaygısız

hibrahimkaygisiz@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Dr. Zehra Gözütok Tamdoęan

ztamdogan@nku.edu.tr / Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Dr. Sıddık Aęçoban

s.agcoban@klu.edu.tr / Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

YAZI İŐLERİ MÜDÜRÜ | RESPONSIBLE MANAGER

Dr. Nurullah Koltas

nurullahkoltas@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

REDAKSİYON / REDACTION

Dr. Uęur Boran

ugurboran@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Dr. Sıddık Aęçoban

s.agcoban@klu.edu.tr / Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Dr. Zehra Gözütok Tamdoęan

ztamdogan@klu.edu.tr / Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Basım Tarihi / Printing Date

Nisan / April - 2024

<https://rumeli.trakya.edu.tr/> / <https://dergipark.org.tr/rumeli>

rumelislam@trakya.edu.tr

rumeliislam@rumeliislam

Araştırma Makaleleri / Articles

EBÛ HANİFE'NİN MECLİSİNDE BİR MUHADDİS: İBN EBİ ZÂİDE

Geliř Tarihi: 4 Aralık 2024

Kabul Tarihi: 23 Nisan 2024

Adem ÖZSOY*

Özet

Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide, Ebû Hanîfe'nin en önde gelen öğrencilerinden olup onun eserlerini yazan grubun içerisinde bulunması ve başta Kütüb-i Sitte olmak üzere pek çok hadis kitabında rivayetleri olması açısından yaşadığı dönemde ön plana çıkan şahsiyetlerden olmuştur. İbn Ebî Zâide, fakih kimliğinin yanı sıra cerh-ta'dîl otoriteleri tarafından ittifakla "sika/güvenilir" kabul edilen bir hadis âlimidir. Onun yaşadığı hicrî ikinci asır, tedvin döneminden tasnif dönemine geçiş devresini oluşturmaktadır. Dolayısıyla İbn Ebî Zâide'nin bu dönemde önemli bir sorumluluk yüklediği gözlemlenmektedir.

Ehl-i rey'in hadise önem vermedikleri görüşü zaman zaman dile getirilmektedir. Ele aldığımız çalışma, bu algının doğru olmadığına dair bir araştırmadır. Zira İbn Ebî Zâide, Ebû Hanîfe'nin Şer-i hükümleri sonuca bağladığı meclisinde yer alarak hadis alanındaki bilgi birikimi ile katkı sağlamıştır. Bu durum Hanefî mezhebinin hadisleri göz ardı etmediğini yansıtmaya bakımından önem arz etmektedir. Bu makalede, ileri sürülen bu iddia İbn Ebî Zâide üzerinden incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İbn Ebî Zâide, Muhaddis, Hadis, Tebe'u't-tâbiîn, Ehl-i Hadis.

A MUHADDITH IN THE ASSEMBLY OF ABU HANIFA: IBN ABI ZAIDAH

Abstract

Yahya b. Zechariah b. Ebî Zâide was among the group that wrote the works of Ebû Hanîfe and it is narrated in many hadith books, especially in Kutub-i Sitte She was one of the prominent figures of her time. In addition to her identity as a jurist, Ibn Ebî Zâide is a hadith scholar who is unanimously accepted as "sika/trustworthy" by the cerh-ta'dîl authorities. The second Hijri century in which she lived constitutes the transition period from the codification period to the classification period.

Therefore, it is observed that Ibn Ebî Zâide took on an important responsibility in this period.

It is sometimes said that the Ahl al-Ray do not attach importance to the hadith. The study we are considering is a study showing that this perception is not correct. Because Ibn Ebî Zâide contributed with her knowledge in the field of hadith by taking part in the council where Abu Hanîfe finalized the religious provisions. This situation is important as it reflects that the Hanafî sect does not ignore the hadiths. In this article, this claim will be examined through Ibn Ebî Zâide.

Keywords: Ibn Abî Zâide, Muhaddith, Hadith, Taba'u't-tâbiîn, Ahl al-Hadith.

Giriş

Hicrî ilk üç asırda yaşamış nesiller, Kur'an'da olduğu gibi aynı titizlikle ezberleme, tasnif ve tedvin faaliyetleri ile Hz. Peygamber'e ait ne varsa onların tespitini ve aktarımını sağlamışlardır. Çünkü hadis, öncelikli olarak; Kur'an'ın

* Dr. Öğrencisi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, ademozsoy@diyanet.gov.tr.

ORCID ID: 0009-0008-5900-9786,

DOI: 10.53336/rumeli.1399888 .

İntihal: Bu makale "iThenticate" intihal tarama programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Atıf / Citation: Özsoy, Adem. "Ebû Hanîfe'nin Meclisinde Bir Muhaddis: İbn Ebî Zâide". *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 13 (2024), 121-146. <https://doi.org/10.53336/rumeli.1399888>.

Copyright © CC BY-NC 4.0

mücmelini tebyin, mübhemini tafsil, mutlağın takyid ve müşkilini tavzih etmektedir. Bu nedenle ilk üç asrı veya o zaman diliminde yaşamış olan İslâm âlimlerini tek tek ele almak bütünü yakalamak adına önemli bir fonksiyonu icra etmek demektir. Nitekim mezkûr sebeplerden dolayı alana katkı sağlamak için örneğin sahâbe döneminden Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) gibi tâbiîn ve tebe'u't-tâbiînden İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) gibi daha pek çok âlimin tüm yönleri ile ele alındığı makaleler, tezler, kitaplar yazılmış ve sempozyumlar gerçekleştirilmiştir. Buna istinaden yapılan ön araştırma sonucunda, tebe'u't-tâbiîn neslinin ve Kûfe'nin önde gelen simalarından biri olarak kabul edilen, aynı zamanda ehl-i hadis çevreleri tarafından muteber bir isim olarak görülen Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide hem hocaları ve öğrencileri açısından hem de hadis ilminde ve Hanefî mezhebinin teşekkülündeki önemli katkılarıyla dikkat çeken bir âlim olduğu tespit edilmiştir.

Hicrî II. asırda, İslâm dininin ikinci önemli kaynağını oluşturan hadis ilim dalı ile alakalı gelişmeler/tartışmalar, özellikle de Hanefîlerin hadislere göre fetva vermemesi/hükmetmemesi ve sünnetle amel etmemesi gibi iddialar/eleştiriler, alana vâkıf olanların malumudur. İşte bu makalede ele alınacak “Ebû Hanîfe'nin Meclisinde Bir Muhaddis: İbn Ebî Zâide” konusu, yöneltilen bu eleştirilere İbn Ebî Zâide (ö. 183/799) özelinde cevap verme gayesine mebnîdir. Böylece Ebû Hanîfe'nin tedrisatında yetişmiş bir âlim olan İbn Ebî Zâide'nin hayatı, fıkıhçı kimliği, itikadî görüşü ve en önemlisi de hadisçi kişiliği hakkında bilgi verilerek, erken dönemde Hanefî mezhebine müntesip bir muhaddisin varlığı ortaya konulacak ve Hanefî mezhebi âlimlerinin hadisle ilişkisine İbn Ebî Zâide üzerinden cevap bulunmaya çalışılacaktır. Ayrıca İbn Ebî Zâide hakkında herhangi bir kitap, tez ve makale çalışması olmaması ise ele alınacak olan bu incelemenin önemini ortaya çıkarmaktadır.

1. İbn Ebî Zâide'nin Hayatı

1.2. İsmi, Künyesi ve Nesebi

Künyesi Ebû Saîd,¹ ismi Yahyâ olarak zikredilen ve tebe'u't-tâbiînden İbn Ebî Zâide'nin tam adı ve nesebi “Ebû Saîd Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide {Hâlid b.}² Meymûn b. Feyrûz el-Hemdânî el-Vâdiî el-Kûfî” olarak anılmaktadır.³ Babasının künyesi Ebû Yahyâ'dır. Bu isimlendirme Yahyâ b. Zekeriya'nın ailenin ilk ve en büyük çocuğu olduğuna işaret etmektedir. Kaynaklarda İbn Ebî Zâide'nin ismi, künyesi ve nesebi hususunda dedesinin adı hariç herhangi bir farklılık zikredilmemektedir. Şöyle ki; Buhârî (ö. 256/870), *et-Târihu'l-kebîr* adlı eserinde

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târihu'l-evsat*, thk. Muhammed b. İbrâhîm, (Riyad: Daru's-Samî'î, 1998), 2/166; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Künâ ve'l-esmâ*, thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşgarî, (Medine: 1984), 1/361.

² Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. İbrâhîm ez-Zeybak ve Âdil Mürşid, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, ty.), 4/353.

³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 8/338; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 31/ 305; Ahmet Yaman, “Yahyâ b. Zekeriyâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/270.

babası Zekeriya'nın (ö. 149/766) nesebini zikrederken Zekeriya b. Hâlid diyerek dedesinin ismini Meymûn değil Hâlid olarak ifade etmektedir.⁴

İbn Ebî Zâide'nin "el-Kûfi" nisbesi almasının nedeni ise doğumu, büyümesi ve yetişmesinin Kûfe şehrinde olmasından kaynaklanmaktadır. İbn Ebî Zâide ve ailesinin "el-Hemdâni" ve "el-Vâdiî" nisbelerini almalarının nedeni ise dedesi Meymûn'un, Benî Vâdia'ya mensup bir kadının azatlısı veya zayıf bir görüşe göre Muhammed b. el-Müntaşir'in azatlısı⁵ yahut Amr b. Abdullah el-Vâdiî'nin azatlısı olması sebebiyledir.⁶ Benî Vâdia ise aslen Yemenli olup Hemdân kabilesinin bir koludur. Dolayısıyla İbn Ebî Zâide ve ailesi aslen Iraklı/Kûfeli değil, Arapların iki ana kolundan biri olan Kahtânîler'in Hemdân kabilesinden olup Yemenlidir.⁷

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İbn Ebî Zâide'nin dedesi Meymûn'un Müslüman olduğunu dedesinin babası olan Feyrûz'un ise Câhiliyye döneminde yaşayıp Müslüman olmadığı bilgisini paylaşmaktadır.⁸ Hâkim el-Kebîr (ö. 378/988) ise Feyrûz'un hem Câhiliyye hem de İslâm döneminde yaşadığını ifade etmektedir.⁹

Yahyâ b. Zekeriya'nın dedesi Meymûn'un künyesinin Ebû Zâide olması nedeniyle babası Zekeriya b. Ebî Zâide ve amcası Ömer b. Ebî Zâide şeklinde kaynaklarda yer almaktadır. Ancak mutlak olarak İbn Ebî Zâide zikredildiğinde Meymûn'un oğlu Zekeriya değil, torunu olan Yahyâ b. Zekeriya kastedilir.¹⁰ Hatta pek çok yerde Yahyâ b. Ebî Zâide olarak anılmaktadır.¹¹ Ayrıca sadece Yahyâ ismi zikredildiğinde de müellifler İbn Ebî Zâide diye açıklama yapmaktadırlar.¹²

1.3. Doğumu

Zehebî (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* adlı eserinde İbn Ebî Zâide'nin doğum tarihi ile ilgili bilgi paylaşmaktadır. Buna göre İbn Ebî Zâide, hicrî II. asrın ilk çeyreğinin sonlarına doğru 119 (737) veya 120 (738) yılında Emevî halifelerinden Hişâm b. Abdilmelik (ö. 125/743) döneminde Kûfe'de doğmuştur.¹³

1.4. Ailesi ve Yakınları

Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide, çevresinden olumlu yönde etkilendiği gibi çevresini olumlu yönde etkilemiş bir âlimdir. Birinci derecedeki yakınları olan -tespit edilebildiği

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, thk. Hâşim en-Nedvî vd., (Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye), 3/421; Ayrıca bkz. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Kitâbü'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*, (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952), 3/613; Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, thk. Şuayb el-Arnâvût, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 205.

⁵ Zehebî, *Siyer*, 8/338; Mizzî *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/305.

⁶ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, 16/175.

⁷ Yemen'de yaşayan Hemdân, kabilesi, Hz. Peygamber'in Mekke yıllarında Müslüman olduklarına dair rivayetin yanı sıra Tebük seferinden sonra İslâm Peygamberine bağlılıklarını ifade etmek için geldiklerinde Hz. Peygamber'in "Hemdân, yardım için koştuğu ve sıkıntılara sabrettiği müddetçe ne güzel kabiledir!" buyurarak onurlandırdığı kabiledir. Bkz. Mustafa Fayda, "Hemdân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/179.

⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beirut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 16/175.

⁹ Hâkim el-Kebîr Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nisâbüri, *el-Esâmî ve'l-Künâ*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, (Kahire: Dâru'l-Fârûk, 2015), 3/365.

¹⁰ Örnek için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, (b.y.: Dâru İbn Kesîr, 2002), "Fedâilü Ashâbi'n-Nebî", 15 (No. 3727).

¹¹ Örnek için bkz. Buhârî, "Kitâbü'l-Cihâd ve's-Siyer", 155 (No. 3023).

¹² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/151.

¹³ Zehebî, *Siyer*, 8/338; Yaman, "Yahyâ b. Zekeriyyâ", 43/270.

kadarıyla- babası, oğlu, amcası, kardeşi, kardeşinin oğlu ve azat ettiği öğrencisi ilim halkasını teşkil eden en önemli isimlerden bazılarıdır.

İbn Ebî Zâide'nin babası Zekeriya, tâbiinden olup Kûfe kadılığı yapmıştır. Buhârî ve Müslim'de (ö. 261/875) rivayetleri yer alan Zekeriya'nın âmâ olduğu ifade edilmektedir.¹⁴ Hafızasının çok güçlü olduğu zikredilen amcası Ömer b. Ebî Zâide (ö. 150/767[?]) ise Buhârî ve Müslim'de rivayetleri aktarılan önemli muhaddislerdendir.¹⁵ İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) *es-Sikât* adlı eserinde İbn Ebî Zâide'nin oğlu Zekeriya b. Yahyâ (ö. ?),¹⁶ kardeşinin oğlu Muhammed b. Abbâd b. Ebî Zâide (ö. ?)¹⁷ ve azatlı kölesi Sâlih b. Süheyl (ö. ?)¹⁸ zikredilmektedir. Mezkûr eserde bu isimlerin varlığı hadis ilmiyle meşgul olduklarını göstermektedir.

1.5. Tahsili

Hicrî 132'de vefat eden Hâlid b. Seleme, İbn Ebî Zâide'nin hocaları arasında zikredilmektedir. Bu durum hicrî 120 yılında doğduğu ifade edilen Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide'nin ilim ehli bir ailenin içinde doğması sebebiyle küçük yaşlarda ilim yolculuğuna başladığını yansıtmaktadır.

Saymerî (ö. 436/1045), “Ebû Hanîfe'nin Ashâbından Yahyâ b. Zekeriya” başlığı altında şunları kaydeder: “*Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide, Ebû Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* (ö. 148/765) ile ilişkisi çok olduğu için zamanının en iyi hadis hafızı ve en fakihî idi. O, dini en iyi şekilde yaşamaya çalışan vera' sahibi bir alimdi.”¹⁹ İlmiyle amel eden, hadisleri ezberleyen ve yazan, Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenen İbn Ebî Zâide, ilmin sadece satırlarda kalmasını uygun görmeyen “İlim, ancak onunla amel edilsin diye öğrenilir.” diyerek ilmin hem öğrenme hem de uygulama boyutunun olması gerektiğini belirtmiştir.²⁰

Yahyâ'nın babası Zekeriya'nın “*Evladım! Numan b. Sâbit'ten ayrılma. Onu elinden kaçırmadan ondan (ilim) al.*” nasihatini,²¹ İbn Ebî Zâide ailesi tarafından Ebû Hanîfe'nin değeri ve kıymeti bilindiğini gözler önüne sererken bir yandan da Yahyâ b. Zekeriya'nın Ebû Hanîfe ile hoca-talebe ilişkisini yansıtmaktadır. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* adlı eserinde ise İbn Ebî Zâide'nin Ebû Hanîfe ile ilgili irtibatını şu şekilde anlatır:

¹⁴ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, (Riyad: Dâru Taybe, 1985), 425; Müslim, *el-Künâ ve'l-Esmâ*, 2/902; İbn Hibbân, *Meşâhiru ulemâi'l-Emsâr*, 201; Mizzî *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/359-360; Zehebî, *Siyer*, 6/202.

¹⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/350; Hâlid er-Rabât - Seyyit İzzet İd, *el-Câmiu li-ulûmi'l-İmâm Ahmed*, (Dâru'l-Fellâh, 2009), 18/312; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, thk. Vasiyyullâh b. Muhammed b. Abbâs, (Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001), 1/362; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bagdâdî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer, (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 10/226; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dil*, 6/106; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalân, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Ebü'l-Eşbâl el-Bâkistânî, (Dâru'l-Âsime, 2000), 718.

¹⁶ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmuîd Hân, (Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973), 8/255. Hakkında bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhi ve't-ta'dil*, 3/601; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Ebü'l-Eşbâl el-Bâkistânî, (Dâru'l-Âsime, 2000), 339.

¹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/68. Hakkında bilgi için bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/307.

¹⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/318. Hakkında bilgi için bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/54; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-kütübi's-sitte*, thk. Muhammed Avvâme, (Cidde: Dâru'l-Kible, 1992), 1/495; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 445.

¹⁹ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali b. Muhammed es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 156.

²⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif*, thk. Muvaffik b. Abdullah b. Abdulkâdir, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1986), 2/908.

²¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye* 2/210.

“Yahyâ b. Zakeriya, Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrendi. Belli bir süre ondan ilim öğrenmek için gidip geldi. -Bu süreç içerisinde onda var olan ilim heyecanı ve ilme olan arzusu sayesinde kendisini çok iyi yetiştirerek- fikirlerini/içtihatlarını ortaya koymada temayüz eder hale geldi. Böylece o, görüşlerini sunabilecek ve fetvalar verecek seviyeye ulaştı. Geldiği bu nokta, onu Ebû Hanîfe'nin en büyük ve en önde gelen ashabından birisi yapmıştır.”²²

Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'* adlı eserini tahkik eden Muhammed Mustafâ el-A'zamî (ö. 2017) bu çalışmasına bir mukaddime ekleyerek ondan hadis rivayet eden talebelerinin 1400 kişiye kadar ulaştığını zikretmiştir. el-A'zamî, o öğrenciler arasında Yahyâ b. Zakeriya b. Ebî Zâide'yi de anmıştır.²³ Bu bilgiden yola çıkarak İbn Ebî Zâide'nin, başta Mâlik b. Enes olmak üzere büyük muhaddislerden hadis almak için Medine'ye rihle yaptığı söylenilebilir.

İbn Ebî Zâide'nin ilim tahsilinde dikkat ettiği konulardan biri de ilmin kayda alınmasının önemi ve özellikle de hadislerin yazıya geçirilmesi hususudur. Bu görüşünü yansıtan onun bizzat şu sözüdür: “*Hadisi yazıya geçirmek onu olduğu yerde bırakmaktan daha hayırlıdır.*”²⁴ Bunun neticelerinden biri olarak siyasî çekişmenin çok yoğun yaşandığı, Haricîler ve Şia gibi uç fikirli grupların yer aldığı ve hadis uydurmanın en fazla görüldüğü yerlerden biri olan Kûfe şehrinde yaşamış olan İbn Ebî Zâide, âlimlerin takdirini kazanan hadis hafızlarından olmuştur.

1.6. Kadılığ

Birçok âlimden ders almış ve onlardan hadis rivayetlerinde bulunmuş olan İbn Ebî Zâide hem muhaddis hem de fakih kimliği ile tanınmıştır. Bu nedenle en önemli sorumluluklardan biri olan kadılık görevi, zamanın halifesi Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809) tarafından ona tevdi edilerek Medâin²⁵ şehrinin kadısı olarak atanmıştır.²⁶ Ancak bu görevi çok kısa sürmüş dört ay kadılık yaptıktan sonra vefat etmiştir.²⁷

Tarihî süreç bakımından önemli şehirlerden biri olan Medâin kentinde²⁸ İbn Ebî Zâide'ye kadılık görevi emanet edilmesi, onun liyakat sahibi oluşunun ve ona olan güvenin bir göstergesidir. Nitekim İbn Ebî Zâide'nin, eş-Şurût ve's-sicillât²⁹ adlı eseri olması onun kadılık makamındaki yetkinliğine işaret etmektedir.

1.7. Vefatı

²² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 4/1000.

²³ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî, (Müessesetü Zâ'id b. Sultân, 2004), 1/178. (Mukaddime cildi)

²⁴ Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 1/27. (Hadis no: 37)

²⁵ Kureşî'nin (öl. 775/1373), İbn Ebî Zâide hakkında Medine'de kadı iken vefat ettiği şeklinde aktarmış olduğu bilgi muhtemelen tashîf ve tahriften kaynaklanan bir hatadır. (bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâki'l-hanefiyye*, 3/586.) Zira ilk kaynaklardan itibaren Yahyâ b. Zakeriya b. Ebî Zâide'nin Medâin şehrinde kadılık yaptığı zikredilmiştir.

²⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/516; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985), 2/352.

²⁷ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, 16/179; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/310.

²⁸ Casim Avcı, “Medâin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/289.

²⁹ Fahrettin Atar, “Şurût ve Sicillât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/270.

Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide, Halife Hârûn er-Reşîd döneminde kadı olarak görev yaptığı Medâin şehrinde³⁰ hicrî takvime göre beşinci ay olan Cemâziyelevvel ayında 63 yaşında³¹ hicrî 183/miladî 799 yılında vefat etmiştir.

2. İbn Ebî Zâide'nin İlmî Kişiliği

2.1. Hocaları ve Öğrencileri

Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide, yaşadığı dönem açısından özellikle hadis alanında önemli rol üstlenen âlimlerden biri olarak temayüz etmiştir. İlim ehli bir ailede dünyaya gelen İbn Ebî Zâide'nin pek çok hocası ve öğrencisi olmuştur.

Temel hadis eserlerinde rivayetleri yer alan Ebû Mâlik Sa'd b. Târik el-Eşceî el-Kûfî (ö. 140/758?), muhaddis tâbiî Ebû Abdîrrahmân Âsım b. Süleymân el-Ahvel el-Basrî (ö. 142/759), Basra ve Kûfe kadılığı yapmış Haccâc b. Ertât en-Nehaî (ö. 145/762), sahâbi Zübeyir b. Avvâm'ın torunu Hişâm b. Urve el-Kureşî (ö. 146/763), Hz. Ömer'in torunu Ubeydullâh b. Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer b. Hattâb el-Ömerî (ö. 147/764), hadis hafızı Süleymân b. Mihrân el-A'meş el-Kûfî (ö. 148/765), temel islam bilimlerinde yetkin Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc el-Kureşî (ö. 150/767), ricâl âlimi Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Mâlikî mezhebinin imamı Mâlik b. Enes, ünlü hadis âlimi Süfyân b. Uyeyne gibi isimler İbn Ebî Zâide'nin meşhur hocaları arasında yer almaktadır.³²

İbn Ebî Zâide'nin meşhur öğrencileri arasında ise şu isimlere yer verilmiştir: Buhârî'nin hocası Yahyâ b. Âdem el-Kûfî (ö. 203/818), Ebû Zekeriya Yahyâ b. Yahyâ en-Neysâbûrî (ö. 226/841), Buhârî ve Müslim'in hocası Yahyâ b. Maîn el-Bağdâdî (ö. 233/848), i'lel adlı eseri ile tanınan Ali b. el-Medîni (ö. 234/848), Musannef yazarı Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe (ö. 235/849).³³

2.2. Eserleri

Yahyâ b. Zekeriya, fıkıh tahsilinin yanı sıra hadis ilmi ile de meşgul olmuş ve alana dair eserler yazmıştır. İbn Ebî Zâide'nin oğlu Zekeriya, babasının bazı kitaplar yazdığını belirtmiş, Tirmizî (ö. 279/892) ve Râmhürmüzî (ö. 360/971) de onun eserlerinin bulunduğunu zikretmiştir. Ayrıca Veki' b. Cerrâh'ın (ö. 197/812) telifte İbn Ebî Zâide'nin eserlerini örnek aldığı ifade edilmiştir.³⁴

İbn Ebî Zâide'nin oğlu Zekeriya; “*Babamın kitabında kendi el yazısıyla yazdığı şu rivayeti gördüm.*” ifadesi³⁵ ve aynı olayı anlatan rivayetin Buhârî'nin *Sahîh*'inde zikredilmesi³⁶ Yahyâ b. Zekeriya'nın eserlerinde yer alan hadisleri aktardığı ve kitabında bulunan rivayetlerin temel hadis kaynaklarına geçtiğini gösteren en güzel örnektir. Nitekim oğlunun bizzat “*Babamın kitabında kendi el yazısıyla yazdığı şu rivayeti gördüm.*” şeklinde aktardığı bilgi, İbn Ebî Zâide'ye ait hadis kitabı olduğu ve o eserde yer alan bazı rivayetlerin günümüze ulaşan hadis kitaplarına intikal ettiğini göstermektedir.

Tirmizî, “*Bizden önceki imamlarımız daha önce benzeri görülmemiş kitaplar yazma görevini üstlenmişlerdi...*” dedikten sonra hicrî ikinci asırda isimleri ön plana çıkmış ve

³⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/516; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 16/179; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/311.

³¹ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 16/180; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/312.

³² İbn Ebî Zâide'nin metinde zikredilen ve diğer hocaları için bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/305-306; Zehebi, *Siyer*, 8/338.

³³ İbn Ebî Zâide'nin metinde zikredilen ve diğer öğrencileri için bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/306-307; Akif Köten, “İbn Ferrûh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/493.

³⁴ el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/352.

³⁵ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî el-Mısri en-Nehhâs, *I'râbü'l-Kurân*, thk. Hâlid el-A'lâ, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008), 250.

³⁶ Buhârî, “el-Vasâyâ”, 35 (No. 2780).

alanında ilk defa eser yazmakla tanınan musannifleri zikrederek o şahıslar içerisinde Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide'ye de yer vermiştir.³⁷

Râmhürmüzî *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da “şehirlerde fakih ravilerden oluşan musannifler” başlığı altında ilk eser yazan müellifleri zikretmiş, Kûfe'de eser yazanlar içerisinde Muhammed b. Fudayl (ö. 195/811), Veki' b. Cerrâh ve İbn Ebî Zâide'nin isimlerini de anmıştır.³⁸ İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) ise İbn Ebî Zâide hakkında Kûfe de kitapları tasnif eden ilk kişi olduğunu söylerken³⁹ Zehebî de ona ait kitaplar olduğu bilgisini vermiştir.⁴⁰

İbn Ebî Zâide'ye nisbet edilen ama günümüze kadar ulaşmayan kayıp eserleri şunlardır:

2.2.1. es-Sünen

Ebü'l-Hasan el-İclî (ö. 261/875) *Ma'rifetü's-sikât*'ta,⁴¹ İbn Nedîm (ö. 385/995) ise *el-Fihrist* isimli eserinin “fakih muhaddisler ve hadis ashabi” bölümünde İbn Ebî Zâide'ye yer vererek onun namaz, temizlik, oruç, zekât ve hac gibi konuları ihtiva eden *es-Sünen* sahibi bir hadis âlimi olduğunu belirtirler.⁴²

2.2.2. el-Müsned

Abdülhay el-Leknevî, (ö. 1886) İbn Ebî Zâide hakkında *sâhibü'l-müsned* ifadesini kullanarak onun *müsned* türü bir esere sahip olduğunu bildirmektedir.⁴³ Ancak ilk kaynaklardan itibaren İbn Ebî Zâide'nin *müsned* değil *es-Sünen* sahibi olduğu söylenmiştir. Dolayısıyla Leknevî, Müsned ile Sünen muhtemelen aynı eserlerin farklı isimlerle anılmasından kaynaklı onun *müsned* sahibi olduğunu zikretmiştir diyebiliriz.

2.2.3. eş-Şurût ve es-Sicillât

Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1920), İbn Ebî Zâide'nin *es-Sünen* kitabının dışında günümüze ulaşmamış olan eserlerinin adlarını *eş-Şurût* ve *es-Sicillât* olarak zikretmektedir.⁴⁴ Kadıların yaptıkları iş ve işlemlerde yardımcı olması amaçlanan bu tür eseri ilk defa kaleme alan kişinin İbn Ebî Zâide olduğu bilgisi verilmektedir.⁴⁵

Sonuç olarak hicrî I. ve II. asırda tedvin ve tasnif çalışmaları yapmış muhaddislerin çoğunun eserleri günümüze ulaşmamıştır. Ancak İbn Ebî Zâide örneğinde olduğu gibi her ne kadar onların kitapları günümüze ulaşmamış olsa da rivayetleri başta Kütüb-i Tis'a olmak üzere birçok hadis eserinde yer almıştır. Aslında bu durum o âlimlerin kitaplarının zamanımıza ulaşmasının bir başka yönünü oluşturmuştur. Zira çeşitli nedenlerden dolayı eserleri daha sonraki asırlara ulaşmamış muhaddislerin hadis kaynaklarında yer alan rivayetleri, onların

³⁷ Ebü İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebir*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyyi, 1996), 6/230.

³⁸ Ebü Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî el-Fârisî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, (Dâru'l-Fikr, 1984), 613. Ancak eseri tahkik eden Muhammed el-Hatîb, İbn Ebî Zâide ismini dipnotta Zekeriya b. Ebî Zâide diye açıklamıştır. Kanaatimizce Râmhürmüzî'nin metinde zikrettiği İbn Ebî Zâide araştırmamızın konusu olan Yahyâ b. Zekeriya olmalıdır. Zira Zekeriya Tüfekçioğlu da bizim görüşümüzü desteklemektedir. Bkz: Zekeriya Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatında Müsnedler*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2012), 30.

³⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/144; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/309.

⁴⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/365.

⁴¹ el-İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 2/352.

⁴² Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rızâ el-Mâzendârî, (2008), 282.

⁴³ el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 224.

⁴⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, (İstanbul: Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, 1951), 2/513.

⁴⁵ Hoyladı, Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci, 176.

kendilerine ait kitaplarda yazdığı ve o teliflerinden aktardığı hadisler olduğuna işaret edebilir. Nitekim bu durumu yansıtan iki rivayet, yukarıda örnek olarak zikredilmiştir.

2.3. İbn Ebî Zâide'nin Fıkıhçılığı

İbn Ebî Zâide, Ebû Hanîfe'nin önemli talebeleri arasında yer almaktadır.⁴⁶ Abdülhayy el-Leknevî (ö. 1403/1886), Tahâvî'den (ö. 321/933) şu bilgiyi aktarır: “*Yahyâ b. Zekerîya, Ebû Hanîfe'nin kitaplarını yazan kırk kişiden biridir.*” Hatta o, zikredilen ilk on isim arasında yer almaktadır.⁴⁷

Ebû Hanîfe'nin talebesi ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin akrânı olan İbn Ebî Zâide'nin, otuz yıl Ebû Hanîfe'nin kitaplarını yazdığı söylenece de⁴⁸ kendisinin hicrî 120 yılında doğması ve Ebû Hanîfe'nin hicrî 150 yılında vefat etmesi nedeniyle otuz sene hocasının kitaplarını yazdığı gerçeğiyle bağdaşmadığı söylenerek reddedilmektedir.⁴⁹ Ancak bu otuz yıl süreyle kitap yazma görevinin sadece Ebû Hanîfe'nin hayatta olduğu dönemle ilgili olmadığı, üstadının vefatından sonra da görüşlerini/fetvalarını yazmaya devam ettiği şeklinde yorumlanabilir. Böylece İbn Ebî Zâide'nin otuz yıl boyunca onun kitaplarını yazmış olması imkân dahilindedir. Ayrıca mezkûr sayının mecazî mâna ifade ederek yani senelerce Ebû Hanîfe'nin kitaplarını kaleme almakla meşgul olduğu anlamı da çıkarılabilir. Kevserî (ö. 1952), “*Onun, otuz yıl Ebû Hanîfe'nin kitaplarını yazmıştır.*” sözünü Ebû Hanîfe'nin önde gelen diğer öğrencilerine kâiplik yapmıştır şeklinde ifade etmektedir.⁵⁰ Ayrıca Ebû Hanîfe'nin fetvaları, görüşleri ve hükümleri yazmakla görevlendirdiği kişiler arasında İbn Ebî Zâide de zikredilmektedir.⁵¹

Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Fıkhu ehli'l-İrâk ve hadîsühüm* adlı eserinde “Ebû Hanîfe'nin ashabından ve mezhebinden bazı büyük hafızlar ve büyük muhaddisler” başlığı açmış ve burada birtakım isimler zikretmiştir. Kevserî, Ebû Hanîfe'nin “*En önde gelen ashabındandır.*” diyerek Yahyâ b. Zekerîya b. Ebî Zâide'yi de bu listeye eklemiştir.⁵²

İbn Kesîr (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eserinde hicrî 183 yılında vefat etmiş önde gelen âlimlere yer verirken Yahyâ b. Zekerîya'yı da zikrederek onun, dönemin tanınmış meşhur âlimlerden biri olduğunu ifade eder.⁵³ el-İclî ise İbn Ebî Zâide'nin fıkıh ve hadis

⁴⁶ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâki'l-hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, (Dâr Hicr, 1993), 3/586; Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/135; Huzeyfe Çeker, “Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 19 (2012), 165.

⁴⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye* 3/586; Nureddin Ebû'l-Hasan Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî el-Herevî, *el-Esmâri'l-ceniyye fî esmâi'l-hanefiyye*, thk. Abdülmuhsin Abdullah Ahmed, (2009), 1/683. Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, thk. Muhammed Bedruddîn, (Mısır: Dâr Se'âde, 1906), 224;

⁴⁸ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Muhammed Boynukalın, (Katar: Vüzâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûnü'l-İslâm, 2012), 102.

⁴⁹ Yaman, “Yahyâ b. Zekerîyâ”, 43/270.

⁵⁰ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Fıkhu ehli'l-İrâk ve hadîsühüm*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, (el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2002), 55.

⁵¹ Adnan Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşkekül Süreci*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 122, 145, 158.

⁵² Kevserî, *Fıkhu ehli'l-İrâk ve hadîsühüm*, 62.

⁵³ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Hassân Abdülmennân, (Lübnan: Beytül-Efkâri'd-Devliyye, 2004), 1549.

ilimlerini cemettiğini belirtir.⁵⁴ Bu malumattan hareketle İbn Ebî Zâide'nin en önemli özelliği hem hadis hem de fıkıh âlimi olmasıdır diyebiliriz.

Ehl-i hadis ve ehl-i re'y ekollerinin ayrışmalarını, hicrî ikinci asırda daha baskın olarak görmekteyiz. Esasen bu ekoller, bir bütünü tamamlayan iki yarı gibi düşünülmelidir. Hattâbî'nin (ö. 388/998) “*iki grup da birbirine muhtaçtır*”⁵⁵ dediği gibi biri olmadığında, diğeri eksik kalacaktır. Dolayısıyla Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide'nin Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi her iki alanda da kendisini yetiştirmesi, iki farklı alanı birleştirme çabası olarak okunabilir. Nitekim her iki grubun temsilcileri tarafından onun itibar görmesi bu tespitimizi doğrular niteliktedir. Örneğin İbn Ebî Şeybe *el-Musannef* adlı eserinde “*Kitâbü'r-red 'alâ Ebî Hanîfe*” başlığı açarak Ebû Hanîfe'nin hadislere muhalefet ettiğine dair 485 rivayet zikretmiştir.⁵⁶ Ancak aynı müellif, Ebû Hanîfe'nin en önde gelen öğrencilerinden olan İbn Ebî Zâide'den ise kitabına -tespit ettiğimiz kadarıyla- 243 rivayet almıştır.⁵⁷

Şâfiî (ö. 204/820) “*Bir kişi fakih ve muhaddis sıfatlarını kendisinde birleştirmesi çok zordur.*”⁵⁸ derken, Abdullah b. Mübârek ise “*Bir kimsenin fetva verebilmesi için hem rivayetlere hem de re'ye tam anlamıyla vâkıf olması gerekmektedir.*”⁵⁹ görüşünü paylaşır. Bu bilgilerden hareketle hadisleri bilen ve re'yi gerçekleştirmesi için öne sürülen şartları yerine getiren kişi, fetva vermeye liyakat sahibi olmuş olur.⁶⁰ İbn Ebî Zâide de elde etmiş olduğumuz rivayetler çerçevesinde zikredilen her iki hususu şahsında birleştirmiş fakih ve muhaddis âlimlerdendir. Hatta Zehebî, onu fakih ve meşhur imamlardan biri olarak okuyucularına sunarken aynı zamanda müctehit olduğunu da ifade eder.⁶¹

Amr b. Muhammed en-Nâkîd (ö. 232/847), İbn Ebî Zâide için Ebû Ali el-Hasan b. Sâbit es-Sa'lebî'nin (ö. ?); “*Kûfe ehlinin en fakih olan kişisine yani Yahyâ b. Zekeriya'ya uğradım/misafir oldum.*”⁶² sözünü naklederek onun hayatta olduğu dönemde Kûfe'de temayüz eden bir isim olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca İbn Ebî Zâide, Ebû Hanîfe'nin kitaplarını yazan ekibin içerisinde zikredilmektedir.⁶³ Bu süreç onun fikhî anlamda kendisini yetiştirmesine ve Hanefî mezhebinin görüşlerine hâkim olmasına katkı sağlamıştır diyebiliriz. Nitekim İbn Ebî Zâide, “*Babama Ebû Hanîfe'nin fetvalarını söylediğimde/sunduğumda onları beğenirdi.*”⁶⁴ şeklinde aktardığı bilgi de bu tespitimizle örtüşmektedir.

Sonuç olarak İbn Ebî Zâide, Ebû Hanîfe'nin en önde olan öğrencilerinden olması, onun kitaplarını yazan ekibin bir parçası olması, kadılık görevini üstlenmesi, “*eş-Şurû'*” ve “*es-*

⁵⁴ el-İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 2/352.

⁵⁵ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî, *Me'âlimü's-sünen*, thk. Muhammed Râğîb et-Tabâh, (Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1932), 1/3.

⁵⁶ Mehmet Efendioğlu, “*el-Musannef*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/237.

⁵⁷ Örnek için bkz. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfi, *el-Musannef*, thk. Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhîm b. Muhammed, (el-Fârûku'l-hadîsiyye, 2008), “*Kitâbü't-tahâret*”, 110 (No. 1003 – 1004 – 1005).

⁵⁸ Sabahattin Polat, *Hadis Tarihi ve Usulü*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2013), 122.

⁵⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed, *İ'lâmü'l-muvakkîn an Rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed Abdüsselâm İbrahim, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1991), 1/27. Ayrıca fikhü'l-hadîs alimlerinde olması gereken iki özellik için bkz. Fahreddin Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fikhü'l-Hadîs*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 121-127.

⁶⁰ el-İclî, İbn Ebî Zâide'nin fetva veren bir âlim olduğunu ifade etmektedir. Bilgi için bkz. el-İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 2/352.

⁶¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1000.

⁶² Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/308; Zehebî, *Siyer*, 8/338; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, 3/421.

⁶³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 3/585.

⁶⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye* 2/210.

Sicillât” adlı eser yazması ve âlimlerin fakih hatta müçtehit olduğu yönündeki değerlendirmeleri onun fıkıhçı kimliğini yansıtmaktadır.

2.4. İbn Ebî Zâide’nin Hadisçiliği

Fesevî (ö. 277/890), *el-Ma’rife ve’t-târih* adlı eserinde Yahyâ b. Saîd el-Kattân’ın “*Kûfe’de şu üç kişi gibisini görmedim. Hizâm (ö. ?), Hafs (ö. 194/810) ve İbn Ebî Zâide. Bunlar hadis ashabındandır.*”⁶⁵ ifadesi İbn Ebî Zâide’nin fakih kimliğinin yanı sıra hadis alanına daha yakın olduğunu göstermektedir.

Cerh-ta’ dîl hususunda otoritelerden biri olan Ali b. el-Medîni, “*Kûfe’de sünnet (hadis) konusunda İbn Ebî Zâide, Abdullah b. İdrîs el-Evdî (ö. 192/807) ve Ebû Ümeyye Muhammed b. Ubeyd et-Tanâfisî (ö. 204/820) gibisini görmediğini*” söylemektedir.⁶⁶ Ali b. el-Medîni’nin aktardığımız sözü ile ortaya koyduğu bu tablo, Hanefî Mezhebinin önemli simalarından biri olan İbn Ebî Zâide’nin, hadis ve sünnet sahasında da çok kıymetli bir mevkie olduğunu yansıtmaktadır. Diğer taraftan Kütüb-i Sitte’de rivayetleri yer alan Muhammed b. Abdullah b. en-Nümeyr (ö. 234/849), “*İtkân (yani ravinin hadis öğrenim ve öğretiminde, sonrasında da öğrendiği hadisi korumada çok titiz olması) açısından İbn Ebî Zâide, Abdullah b. İdrîs’den daha büyüktür.*”⁶⁷ kanaatini paylaşarak yukarıda Ali b. el-Medîni’den aktarmış olduğumuz üç isimden sadece ikisini karşılaştırdığını ve İbn Ebî Zâide’yi daha ön plana çıkardığını görmekteyiz.

Her dönemin ilmî noktada önemli şahısları var olagelmıştır. Bu hakikati Ali b. el-Medîni, şu sözüyle ifade etmektedir: “*İbn Abbâs, ilim hususunda kendi zamanının zirvesindeydi. Sonra Şa’bî, kendi döneminin zirve noktasına yükseldi. Daha sonra Sevrî, yaşadığı süreç içerisinde zirveye ulaşmıştı. İbn Ebî Zâide ise ilmî hayatının zirvesine çıkmıştı.*”⁶⁸ Bu söz, Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide’nin yaşadığı döneme adını yazdıracak kadar ilmî noktadaki derecesini yansıtmaktadır. Ali b. el-Medîni, bir diğer sözünde de “*Kûfe’de Süfyân es-Sevrî’den sonra İbn Ebî Zâide’den daha güvenilir kişi olmadı.*” tespitini aktarmaktadır.⁶⁹

Ali b. el-Medîni, hadis rivayeti için kurulmuş isnat sisteminin altı kişi üzerinde yoğunlaştığını söyledikten sonra bunların ilminin musannif olan on iki kişiye intikal ettiğini ifade eder. Bu âlimlerin ilimleri ise şu kişilerde birleşmiştir diyerek onların isimlerini zikreder; Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Veki’ b. Cerrâh, Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), Yahyâ b. Âdem ve Yahyâ b. Zekeriya.⁷⁰ Ali b. el-Medîni’den aktarmış olduğumuz bu bilgiler, hocası İbn Ebî Zâide’yi çok yakın tanıdığını gösterir.

Zehebî, İbn Ebî Zâide’yi “ev’iyetü’l-ilm” yani çok rivayet sahibi ve birçok konu hakkında hadis bilen kişi olarak tanıtırken,⁷¹ Hüseyin b. Amr el-Angazî (ö. 199/815), İsmâil b. Hammâd

⁶⁵ Ebû Yûsuf Ya’kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân) el-Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-Târih*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, (Medine: Mektebetü’l-Dâr), 2/645; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, 9/79. Fesevî’nin bu eserini tahkik eden Ekrem Ziyâ el-Ömerî, dipnot kısmında İbn Ebî Zâide ile kastedilenin Zekeriya b. Ebî Zâide olduğunu yazmaktadır. Ancak Yahyâ b. Saîd el-Kattân ile akran olan Yahyâ b. Zekeriya’dır. Dolayısıyla bizim kanaatimize göre kitabın metin kısmında İbn Ebî Zâide diye zikredilen kişi Zekeriya değil onun oğlu ve bizim bu çalışmamızın konusunu teşkil eden Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide’dir.

⁶⁶ Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî, *Ma’rifetü’r-ricâl*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, (Kâhire: el-Fârûku’l-Hadîsiyye, 2009), 376.

⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 31/309; Zehebî, *Siyer*, 8/339.

⁶⁸ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 31/309; Zehebî, *Siyer*, 8/339.

⁶⁹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 31/309; Zehebî, *Siyer*, 8/339.

⁷⁰ Ebû’l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ca’fer b. Necîh es-Sa’dî, *el-İlel*, thk. Muhammed Mustafâ el-A’zamî, (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1980), 40.

⁷¹ Zehebî, *Siyer*, 8/338.

b. Ebî Hanîfe'den (ö. 212/828) "*İbn Ebî Zâide, hadis ilmi hususundaki birikimi ve bildiklerini yayma/anlatma konusunda güzel kokulu bir gelin gibidir.*" sözünü nakletmektedir.⁷² Hanefî fakihî olan, Kûfe başta olmak üzere farklı şehirlerde kadılık yapan ve Ebû Hanîfe'nin torunu İsmâîl b. Hammâd'ın⁷³ Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide'yi yukarıda aktardığımız şekilde takdir etmesi onun hadis sahasındaki mertebesini aksettirmektedir.

Amr b. Muhammed en- Nâkîd, Süfyân b. Uyeyne'nin "*Abdullah b. Mübârek ile Yahyâ b. Zekeriya gibisi bize (beldemize) gelmemiştir.*"⁷⁴ dediğini aktarır. Hicrî II. asra damgasını vuran ve çoğu kimse tarafından takdirle kabul edilen İbn Mübârek ile Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide aynı cümlede ve aynı övgü ifadeleri ile anılması makalemizin konusunu teşkil eden zatın önemini açıklar mahiyettedir.

Yahyâ b. Saîd el-Kattân, "*Kûfe'de bana karşı İbn Ebî Zâide'den daha şiddetli muhalif olan/benimle tartışan kimse olmadı.*"⁷⁵ diyerek onun ilmî noktada kesin ve emin olduğu hususlarda görüşünü tavizsiz bir şekilde savunduğunu ve güçlü bir bilgi birikime sahip olduğunu anlatmaktadır. Zira onun karşısındaki Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın ilmî noktadaki seviyesi ve şöhreti izahtan varestedir.⁷⁶

Bir diğer âlim Yahyâ b. Maîn'in de İbn Ebî Zâide hakkında olumlu kanaatlerini paylaştığı bilgisine Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) "*Yahyâ b. Maîn, Kûfe'de İbn Ebî Zâide'nin önüne hiç kimseyi geçirmezdi, onu birinci sırada tutardı.*"⁷⁷ şeklinde aktardığı rivayet ile öğrenmekteyiz. Dönemin önemli isimlerinden biri olan Yahyâ b. Maîn'in İbn Ebî Zâide hakkındaki düşüncesi onun ilmî mertebesinin ne kadar yüksek olduğuna işaret etmektedir. Hatta Osman b. Saîd ed-Dârimî (ö. 280/894) tarafından İsmâîl b. Zekeriya mı yoksa Yahyâ b. Zekeriya mı sana daha sevimlidir şeklinde İbn Maîn'e yöneltilen soruda o, Yahyâ b. Zekeriya cevabını vermiştir.⁷⁸ Yine o, "*İbn Ebî Zâide çok zeki idi. Bir hadis hariç onun hatasını bilmiyorum.*" derken,⁷⁹ onun için ileri sürülen bir başka görüş de hiç hata yapmadığı yönündedir.⁸⁰ Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye* adlı eserinde Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide'ye yer vermiş ve onun biyografisini bitirirken "*Ben derim ki: onun derecesi çok büyüktür. Kütüb-i Sitte imamları onun rivayet ettiği hadislerle delil getirmişlerdir.*"⁸¹ sözleri ile İbn Ebî Zâide'nin değerini kaleme dökmüştür.

Kûfe'de doğup büyüyen İbn Ebî Zâide, ilim tahsili hususunda sadece Kûfe şehri ile yetinmeyerek Hicaz'a gitmiş, orada yeni hocalarla tanışmış ve onlardan istifade etmiştir. Onun bu durumunu yansıtan olaylardan biri şu şekildedir: Ahmed b. Hanbel, (ö. 241/855) (ismini zikretmediği) bir kişiden naklen İbn Ebî Zâide'nin Yahyâ b. Saîd el-Kattân ile Mekke'de yaşadığı bir hadiseyi şu şekilde haber vermektedir:

"*Ben, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Abdurrahmân b. Mehdî ile Mekke'de Mescid-i Haram'da birlikteydik. Yahyâ b. Saîd el-Kattân'a bir adam geldi ve (yanındaki kişiyi kastederek) bu İbn Ebî Zâide (yani) Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide'dir dedi. Yahyâ b. Saîd, İbn Ebî Zâide'yi*

⁷² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/310; Zehebî, *Siyer*, 8/339.

⁷³ Hüseyin Kayapınar, "İsmâîl b. Hammâd b. Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/112.

⁷⁴ Zehebî, *Siyer*, 8/338.

⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, 8/339.

⁷⁶ Erdinç Ahatlı, "Yahyâ b. Saîd el-Kattân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/262.

⁷⁷ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Süülâtü Ebî Ubeyde el-Âcurri*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, (Beyrut: Dâru'l-İstikâmet, 1997), 1/338.

⁷⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/308.

⁷⁹ Zehebî, *Siyer*, 8/339.

⁸⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1000.

⁸¹ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 225.

*selâmlamak için hızlıca yerinden kalktı. Abdurrahmân b. Mehdî ise ona oturmasını söyledi. Bunun üzerine Yahyâ b. Saîd de oturdu. Ahmed b. Hanbel, sanki Abdurrahman b. Mehdî, İbn Ebî Zâide'nin Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ı selâmlamak için harekete geçmesini istedi demiştir.*⁸²

Yahyâ b. Saîd el-Kattan, muhtemelen İbn Ebî Zâide'yi önceden hiç görmemiş ama ilmî noktadaki medhini duyduğu için gelen kişinin Yahyâ b. Zakeriya b. Ebî Zâide olduğunu duyunca saygı göstermek amaçlı hızlı bir şekilde ayağa kalkarak selâmlamak istemiştir.

İbn Ebî Zâide'nin kendisi cerh-ta'dîl otoriteleri tarafından güvenilir kabul edildiği gibi o da hadis/ilim aldığı hocalarının güvenilir olmasına dikkat etmekteydi. Hatta güvenilemeyecek kimseler varsa ondan rivayet alınmaması adına başkalarının da ondan uzak durması için çalışırdı. Örneğin; Yahyâ b. Zakeriya, bir gün Abdurrahîm b. Süleymân'a (ö. 187/803) cerh-ta'dîl uzmanlarının olumsuz kanaat belirttiği Ebû Mes'ûd Abdüla'lâ' el-Cerrâh (ö. ?)⁸³ hakkında ondan hadis almamasını söylemiştir.⁸⁴

Pek çok meşhur âlimden ilim tahsil eden ve Kûfe'nin hadis hafızlarından⁸⁵ İbn Ebî Zâide, bu bilgi birikimini Kûfe şehri dışında da talebelerine aktarmak üzere hadis dersleri vermiştir.⁸⁶ Bu duruma istinaden İbn Ebî Zâide'nin talebelerinden Ziyâd b. Eyyûb et-Tûsî (ö. 252/866) onun Bağdat'ta öğrencilere hadis rivayet ettiği bilgisini paylaşmıştır.⁸⁷

Veki' b. Cerrâh'ın İbrâhîm b. Mûsa'ya (ö. 220/835?) "*Benden mi daha çok hadis yazdınız yoksa İbn Ebî Zâide'den mi?*" sorusuna İbn Ebî Zâide cevabının verilmesi⁸⁸ ondan çok kişinin istifade ettiğini yansıtmakla beraber onun ilmi olabildiğince yayma çabasını gözler önüne sermektedir. Bununla irtibatlı olarak Esed b. Furât'ın (ö. 213/828) İbn Ebî Zâide'den 20.000 hadis dinlediği ifade edilmektedir.⁸⁹ Bu aktarılan bilgiler, onun hadislere vukufiyetini göstermektedir.

Hadis rivayeti hususunda ehliyet sahibi bir âlim olan⁹⁰ İbn Ebî Zâide, babası Zakeriyâ'nın "*Yavrucuğum! ezberle.*" telkini neticesinde hadisleri ezberlemiş,⁹¹ daha sonra onları rivayet ederken de ezberinden nakletmiştir.⁹² Bu durumun yansımaları olarak onun aktardığı hadisler, temel hadis kaynaklarında yer almıştır. Örneğin; yapmış olduğumuz tarama sonucunda Buhârî'nin *Sahîh*'inde 9, Müslim'in *Sahîh*'inde 36, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde 30, Tirmizî'nin *Sünen*'inde 19, Nesâî'nin *Sünen*'inde 19, İbn Mâce'nin *Sünen*'inde 20 olmak üzere Kütüb-i Sitte de onun toplam 133 rivayeti mevcuttur. Bu eserlerin dışında Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 72, Dârimî'nin *Sünen*'inde 7 rivayeti daha vardır. Böylece Kütüb-i Tis'a da İbn Ebî Zâide'nin mükerrerlerle birlikte toplam 212 rivayeti bulunmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin fetvaları ile asırlardır amel edilmesi ve Hanefî mezhebinin görüşlerinin pek çok Müslüman tarafından kabul görmesi, belki de onun etrafındaki talebelerinin farklı alanlarda ihtisas sahibi olması ve alınan kararlarda devamlı istişareye açık olunmasıydı. Bu hususa "Ebû Hanîfe hata etti" diyen bir adama, Vekî' b. Cerrâh, "*Onun meclisinde fakih, hadis*

⁸² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/423.

⁸³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/368-369.

⁸⁴ Ebû Zür'a Ubeydullâh b. Abdilkerîm b. Yezîd er-Râzî, *Kitâbü'd-duafâ*, thk. Es-Sa'dî b. Mehdî el-Hâşimî (er-Risâletü'l-İlmiyye, 1982), 2/324.

⁸⁵ el-İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 2/352.

⁸⁶ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 16/173.

⁸⁷ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 16/175.

⁸⁸ Ebû Zür'a, *Kitâbü'd-duafâ*, 2/363.

⁸⁹ Cengiz Kallek, "Esed b. Furât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/366.

⁹⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1000.

⁹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/310.

⁹² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/310.

hafızı, Arap diline vâkıf ve zühd sahibi âlimler olduğu halde o nasıl hata edebilir?” şeklinde verdiği cevap, çok güzel bir örnektir.⁹³

Vekî' b. Cerrâh'ın yer verdiği isimler içerisinde Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide'yi “*hadis hafızları*” içerisinde zikretmesi, onun fakih kimliğinin yanında hadis yönünün daha ağır bastığını göstermektedir. Ayrıca aktardığımız bu anekdot, Ebû Hanîfe'nin meclisinde hadislere vâkıf olan hatta ondan hadis öğrenen genç âlimlerin olduğunu göstermektedir. İşte İbn Ebî Zâide, onların içerisinde yer almaktadır.⁹⁴ Aynı zamanda aktarmış olduğumuz bu diyalog, Ebû Hanîfe'nin hadis ehli olmadığını yani hadise önem vermediğini söyleyen İbn Adî'nin (ö. 365/976), “*metrûku'l-hadîs*” diyen Nadr b. Şümeyl'in (ö. 204/820) ve “*hadiste kavi değildir*” nitelimesinde bulunan Nesâî'nin (ö. 303/915) yanıldığını göstermesi açısından iyi bir örnektir.⁹⁵ Zira Ebû Hanîfe'nin çok az hadis bildiği iddiaları gerçeği yansıtmadığı gibi tam aksine geniş bir hadis rivayeti birikimine sahip olduğunu ifade eden çeşitli kaynaklar mevcuttur. Hatta o, Kûfe'ye gelen her muhaddisi ders halkasına davet eder ve öğrencilerini ondan hadis almaları için teşvik ederdi.⁹⁶

2.5. İbn Ebî Zâide'nin Cerh-Ta'dîl Açısından Değerlendirilmesi

İbrâhîm b. Musâ el-Ferrâ (ö. 230/844), Ebû Hâlid el-Ahmer'in (ö. 189/805) “*Yahya b. Zekeriya ceyyidü'l-ahz*”dir⁹⁷ dediğini naklederek onun güvenilir raviler hakkında kullanılan bu sığayı, İbn Ebî Zâide için kullandığını ifade eder. Zira bir diğer kavram olan “*ceyyidü'l-hadîs*”, Zehebî, Irâkî (öl. 806/1404) ve Sehâvî'ye (ö. 902/1497) göre -sika kimseler için değil- hadisleri itibar için alınan raviler hakkında kullanılmaktadır.⁹⁸

İsâ b. Yûnus (ö. 187/803), Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medînî, Ahmed b. Hanbel ve el-İclî, İbn Ebî Zâide'yi “*sika/güvenilir*”, Nesâî, “*sika ve sebt*” olarak addetmektedirler. el-İclî, onu adalet ve zabt sahibi bir ravi olarak tanımlarken⁹⁹ Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) ise onun hakkında “*mustakîmü'l-hadîs*”, “*sadûk*” ve “*sika*” ifadelerini kullanmaktadır.¹⁰⁰

Zehebî *Tezkiretü'l-huffâz* adlı eserinde İbn Ebî Zâide'yi “*hâfız*”, “*sebt*”, “*mutkin*” ve “*fakîh*” şeklinde nitelerken¹⁰¹ diğer eseri *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* da *el-Hâfız, el-Alem*¹⁰² ve *el-*

⁹³ Saymerî, *Ahbâr*, 159; Metin Yiğit, “İslam Hukuk Tarihinde Örnek Bir Teşebbüs: İmam Ebû Hanîfe'nin İlim Halkası”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2 (2011), 149.

⁹⁴ Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, 10/135.

⁹⁵ İbn Adî *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, 8/236-238; Kayapınar, “İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe”, 23/112.

⁹⁶ Ahmet Yaman, “Abdullah b. Mes'ûd'un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü”, *Marife*, 4 (2004), 23; Ebû Hanîfe'nin hadis bilgisine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Güler, *Hadis Tetkikleri*, (İstanbul: İFAV, 2015), 212-214.

⁹⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/274; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/308.

⁹⁸ M. Yaşar Kandemir, “Ceyyid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/469; Abdullah Aydın, *Hadis İstulahları Sözlüğü*, (İstanbul: Hadisevi, 2006), 67.

⁹⁹ el-İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 2/352.

¹⁰⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/308-309; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/479.

¹⁰¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ, (Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 2009), 267.

¹⁰² Babası ve amcasından önce Yahyâ b. Zekeriya'nın kendisi İbn Ebî Zâide nisbesiyle ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla mutlak olarak İbn Ebî Zâide zikredildiğinde Yahyâ b. Zekeriya kastedilmektedir. Ayrıca bu özelliği ile “*mestur*” ve “*meçhul*” ravilerden ayrılmıştır. Bkz. Aydın, *Hadis İstulahları Sözlüğü*, 41.

*Hücce*¹⁰³ gibi üç önemli vasıfla tanıtmaktadır.¹⁰⁴ İbn Hacer ise “*sika*” ve “*mütkin*” ifadesiyle onu tevsik etmektedir.¹⁰⁵

Ebû Zür’a er-Râzî (ö. 264/878), Yahyâ b. Zekeriya’nın çok az hata yaptığını söylemektedir.¹⁰⁶ Yahyâ b. Maîn ise “*İbn Ebî Zâide çok zeki idi. Bir hadis hariç onun hatasını bilmiyorum*” derken¹⁰⁷ Zehebî, onun hiç hata yapmadığı görüşünü paylaşmaktadır.¹⁰⁸

2.4.4. İbn Ebî Zâide’nin İtikâdî Görüşü

İbn Kuteybe (ö. 276/889), *el-Maârif* adlı eserinde Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide’yi Mürcie’ye¹⁰⁹ nispet etmiştir.¹¹⁰

Mürcie’nin farklı tanımlarını iki başlık altında toplayabiliriz. Birincisi siyasî çekişmelerden uzak kalarak İslâm toplumunun birliğini savunan, ikincisi ise imanın yeterli olduğu, eksik amelin zarar vermeyeceğini savunanlardır.¹¹¹ Bir diğer ayrım da Abdülhayy el-Leknevî’ye aittir. O, Mürcie’yi -imanın ve amellerin gerekli olduğunu kabul eden- Sünnî ve -sadece imanın yeterli olacağını kabul eden- Bid’î şeklinde ayrıma tabi tutmaktadır.¹¹² Bu bilgiler ışığında hayatını incelediğimiz İbn Ebî Zâide’nin siyasî nizalardan uzak durmayı yeğleyen ve Sünnî Mürcie’den olduğu anlaşılmaktadır.

Bir diğer husus da dönemin en önemli ayrışma noktalarından birini teşkil eden “*halku’l-kur’ân*” meselesidir.¹¹³ Hicrî üçüncü asırda bazı Abbasi halifelerinin siyasî baskı aracı olarak kullandığı ve pek çok âlime soru olarak yöneltilen bu konu, Yahyâ b. Halef (ö. 242/857) tarafından İbn Ebî Zâide’ye de sorulmuş o da “*Kim Kur’ân yaratılmıştır derse, kâfir olur.*” cevabını vermiştir.¹¹⁴

Sonuç

Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide, Ebû Hanîfe’nin meclisinde yer alan ve onun en önde gelen talebelerinden biridir. İbn Ebî Zâide’nin fakih kimliği olmakla birlikte hadisçilik yönü daha ağır bastığı ve rivayetlere vukufiyeti olan hadis hafızı bir âlim olduğu ifade edilmiştir.

Özellikle hicrî II. asırda ehl-i re’y’in hadis ile ilişkilerine yönelik eleştiriler olmuştur. Bu ekolün başını çeken Ebû Hanîfe olmasından dolayı o ve dolayısıyla görüşleri/mezhebi de

¹⁰³ *el-Hâfiz*, *el-Alem* ve *el-Hucce* kavramları için bkz. Bkz. Aydın, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 41 – 127 - 136.

¹⁰⁴ Zehebî, *Siyer*, 8/337.

¹⁰⁵ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 1054.

¹⁰⁶ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-İlel*, thk. Sa’d b. Abdullâh el-Humeyyid – Hâlid b. Abdurrahmân el-Cüresiyyi, (Riyad: Mektebetü’l-Mülk, 2006), 2/123.

¹⁰⁷ Zehebî, *Siyer*, 8/339.

¹⁰⁸ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/1000.

¹⁰⁹ Mürcie hakkında geniş bilgi için bkz. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, thk. İbrahim Avdeyn-es-Seyyid Avdeyn, (Kahire: 1971), 1/100; Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Evâil*, thk. Muhammed es-Seyyid, (Mısır: 1987), 374.

¹¹⁰ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, (Kâhire: Dâru’l-Maârif, 1992), 779.

¹¹¹ Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/41-45.

¹¹² Halil İbrahim Kutlay, *İbn Şihâb ez-Zühri*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 40; Ebû’l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Eminillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *er-Raf’u ve’t-tekmil*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-Matbûati’l-İslâmiyye, 1996), 361-362; Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/41-45.

¹¹³ Bu konu ilk defa Ca’d b. Dirhem (öl. 124/742) tarafından ifade edilmiştir. Bkz. Mustafa Öz, “Ca’d b. Dirhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/542.

¹¹⁴ Ebû Abdillâh Ubeydullâh b. Muhammed b. Batta el-Ukberî, *el-İbâne ‘an şerî’ati’l-fıraki’n-nâciye ve mücânebeti’l-fıraki’l-mezmûme*, thk. Yûsuf el-Vâbel, (Riyad: Dâru’r-Râye, 1994), 6/54.

tenkitlerden nasibini almıştır. Ancak insaf ve itidal çerçevesinde hareket eden her bir araştırmacı bu iddiaların gerçek dışı olduğunu görecektir. İbn Ebî Zâide özelinde ele aldığımız “Ebû Hanîfe’nin Meclisinde Bir Muhaddis: İbn Ebî Zâide” çalışmamız, mezkûr eleştirilere/tenkitlere bir cevap niteliği taşımaktadır. Zira Ebû Hanîfe, fetva meclislerinde görüşülen meseleleri -kendisi de rivayetlere vâkıf olmasına rağmen- İbn Ebî Zâide gibi hadis hafızlarıyla istişare neticesinde sonuca bağladığını Veki’ b. Cerrâh’ın “... *Yahyâ b. Ebî Zâide, Hafs b. Gıyâs, Hibbân b. Ali el-Anezî ve kardeşi Mendel b. Ali el-Anezî gibi hadis hafızlarıyla müzakere yapan biri hata edemez. Şayet hata etseydi, bu kişiler düzeltirdi.*” şeklinde aktardığı bilgi ile öğrenmiş olmaktadır.

Zikredilen hadis hafızlarından biri olan İbn Ebî Zâide, Ebû Hanîfe’nin kitaplarını yazan, mezhebin oluşumuna katkı sunan fıkıhçı ve Kütüb-i Tis’a da 212 rivayeti nakledilen, İbn Ebî Şeybe’nin *el-Musannef* adlı eserinde 243 rivayeti bulunan ve *es-Sünen* sahibi bir hadisçidir. Bu bilgiler ışığında onu hadisçiliği ile ön plana çıkmış erken dönem “Hanefî muhaddis ve fakihi” olarak isimlendirebiliriz. Zira İbn Ebî Zâide, Mekke ve Medine’ye rihle yapan, Kûfe ve Bağdat’ta hadis dersleri veren adalet ve zabt sahibi sika ravilerden birisidir. Netice itibari ile Hanefî âlimlerinden olan İbn Ebî Zâide, -her ne kadar kitabı günümüze ulaşmasada- eser yazarak, hadis dersleri vererek ve temel hadis kaynaklarında rivayetleri olması açılarından hadis literatürüne katkı sağlamıştır. İbn Ebî Zâide özelinde aktardığımız bilgilerin, başta mezhebin kurucusu Ebû Hanîfe olmak üzere Hanefîlerin, hadis ilmi ile münasebetlerine dair fikir vereceği kanaatindeyiz.

Ele aldığımız bu çalışmanın sınırları dar olması nedeniyle İbn Ebî Zâide’nin Hanefî hadis anlayışına katkısı, rivayetleri üzerinden mezheple olan bağlantısı ve Hanefî kaynaklarda ondan ne oranda istifade edildiği gibi hususlara yer verilmemiştir. Bu soruların cevabı için daha geniş çalışmalar yapılması önem arz etmektedir.

Kaynakça

- el-Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh b. Sehl. *el-Evâil*, thk. Muhammed es-Seyyid, Mısır: 1987.
- Atar, Fahrettin. “Şürût ve Sicillât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/270. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Avcı, Casim. “Medâin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/289. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: Hadisevi, 2006.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü’l-ârifîn esmâü’l-müellifîn ve âsârü’l-musannifîn*, İstanbul: Müessesetü’t-Târîhi’l-Arabî, 1951.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu’l-Buhârî*, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu’l-evsat*, thk. Muhammed b. İbrâhîm, Riyad: Daru’s-Samî’î, 1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu’l-kebîr*, thk. Hâşim en-Nedvî vd., Dâiretü’l-Meârifî’l-Osmâniyye, ty.
- Çeker, Huzeyfe. “Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 19 (2012), 165.
- Dârekutnî, Ebû’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-Mü’telif ve’l-Muhtelif*, thk. Muvaffık b. Abdullâh b. Abdulkâdir, Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1986.

- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe. *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1992.
- Efendioğlu, Mehmet. "el-Musannef". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/237. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil, Beyrut: Daru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Süâlatü Ebî Ubeyde el-Âcurrî*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, Beyrut: Dâru'l-İstikâmet, 1997.
- Ebû Zür'a er-Râzî, Ubeydullâh b. Abdilkerîm b. Yezîd. *Kitâbü'd-duafâ*, thk. Es-Sa'dî b. Mehdî el-Hâşimî er-Risâletü'l-İlmiyye, 1982.
- Fayda, Mustafa. "Hemdân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/179. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- el-Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân). *el-Ma'rife ve't-Târih*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Medine: Mektebetü'd-Dâr.
- Güler, Zekeriya. *Hadis Tetkikleri*, İstanbul: İFAV, 2015.
- el-Herevî, Nureddin Ebû'l-Hasan Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî. *el-Esmârü'l-ceniyye fi esmâi'l-hanefiyye*, thk. Abdülmuhsin Abdullah Ahmed, 2009.
- Hâkim el-Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîsâbü'rî. *el-Esâmî ve'l-Künâ*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, Kahire: Dâru'l-Fârûk, 2015.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târihu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- el-Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî. *Me'âlimü's-sünen*, thk. Muhammed Râğîb et-Tabâh, Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1932.
- Hoyladı, Adnan. *Hanefî Mezhebinin Teşkekül Süreci*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- el-İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Ma'rifetü's-Sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Kitâbü'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-İlel*, thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid – Hâlid b. Abdurrahmân el-Cüresiyyi, Riyad: Mektebetü'l-Mülk, 2006.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfi. *el-Musannef*, thk. Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhîm b. Muhammed, el-Fârûku'l-hadîsiyye, 2008.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. İbrâhîm ez-Zeybak ve Âdil Mürşid, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty.

- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalân. *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Ebü'l-Eşbâl el-Bâkistânî, Dâru'l-Âsıme, 2000.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, thk. Vasıyyullâh b. Muhammed b. Abbâs, Riyâd: Dâru'l-Hânî, 2001.
- İbn Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Riyad: Dâru Taybe, 1985.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmüid Hân, Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed. *İ'lâmü'l-muvakkîn an Rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed Abdüsselâm İbrahim, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1991.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Hassân Abdülmennân, Lübnan: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, 2004.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî. *Târîhu esmâi's-sikât*, thk. Subhî es-Sâmîrâî, Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1984.
- İbnü'l-Medîni, Ebü'l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî. *el-İlel*, thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- İmam Muhammed, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî. *el-Asl*, thk. Muhammed Boynukalın, Katar: Vüzâratü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâm, 2012.
- Kallek, Cengiz. "Esed b. Furât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/366. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ceyyid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/469. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kayapınar, Hüseyin. "İsmâîl b. Hammâd b. Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/112. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Fıkhü ehli'l-İrâk ve hadîsühüm*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2002.
- Köten, Akif. "İbn Ferrûh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/493. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâki'l-hanefiyye*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Dâr Hicr, 1993.
- Kutlay, Halil İbrahim. *İbn Şihâb ez-Zührî*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2022.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- el-Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, thk. Muhammed Bedruddîn, Mısır: Dâr Se'âde, 1906.
- Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *er-Raf'u ve't-tekmîl*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1996.
- Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî, *Ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîsiyye, 2009.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî, Müessesetü Zâyid b. Sultân, 2004.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Te'vilâtü'l-Kur'an*, thk. İbrahim Avdeyn-es-Seyyid Avdeyn, Kahire: 1971.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Künâ ve'l-esmâ*, thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşgarî, Medine: 1984.
- en-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*, thk. Rızâ el-Mâzendârî, 2008.
- en-Nehâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî el-Mısırî. *İ'râbü'l-Kurân*, thk. Hâlid el-A'lâ, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Öz, Mustafa. "Ca'd b. Dirhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/542. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Polat, Sabahattin. *Hadis Tarihi ve Usulü*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2013.
- er-Rabât, Hâlid - İd, Seyyit İzzet. *el-Câmiu li-ulûmi'l-İmâm Ahmed*, Dâru'l-Fellâh, 2009.
- er-Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd el-Fârisî, *el-Muhaddişü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru'l-Fikr, 1984.
- es-Saymerî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali b. Muhammed. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- Tlısıgkır, Chamntı. *Hadis Rivayetinde Fakih Ravinin Rolü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Tüfekçioğlu, Zekeriya. *Hadis Edebiyatında Müsnedler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2012.
- el-Ukberî, Ebû Abdillâh Ubeydullâh b. Muhammed b. Batta. *el-İbâne 'an şer'ati'l-fırakı'n-nâciye ve mücânebeti'l-fırakı'l-mezmûme*, thk. Yûsuf el-Vâbel, Riyad: Dâru'r-Râye, 1994.
- Uzunpostalcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/135. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yaman, Ahmet. "Yahyâ b. Zekeriyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/270. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Yaman, Ahmet. “Abdullah b. Mes’ûd’un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü”. *Marife*, 4 (2004), 23.
- Yıldız, Fahreddin. *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkühü’l-Hadis*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Yiğit, İsmail. “Mevâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/424. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yiğit, Metin. “İslam Hukuk Tarihinde Örnek Bir Teşebbüs: İmam Ebû Hanife’nin İlim Halkası”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2 (2011), 149.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Kâşif fi ma’rifeti men lehû rivâye fi’l-kütübi’s-sitte*, thk. Muhammed Avvâme, Cidde: Dâru’l-Kıble, 1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a’lami’n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beurut: Müessesetu’r-Risâle, 1982.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü’l-Huffâz*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ, Dâiretü’l-Meârifî’l-Osmâniyye, 2009.